

УДК 332.33 (477.4)

СУХИЙ П.О.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ЗАХІДНОМУ РЕГІОНІ В КІНЦІ ХХ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Вступ. Важливим елементом аналізу аграрного виробництва відповідної території є аналіз динаміки сільськогосподарської освоєності земельного фонду. Західноукраїнський регіон належить до ареалів історичного розвитку агровиробництва на території України. Значні зміни у структурі сільськогосподарського землекористування відбулися у другій половині ХХ століття, коли на значних площах заболочених і малопродуктивних угідь проводився комплекс різнопланових меліоративних заходів із їх покращенням та залученням до сільськогосподарського обігу. Крупно-товарне колективізоване виробництво характеризувалося значними капіталовкладеннями в розвиток землеробства, яке було основою розвитку іншої галузі – тваринництва. В період 70–80-х років минулого століття спостерігався процес інтенсивної зміни структури та приросту площ сільськогосподарських угідь, насамперед, орних земель, не звертаючи уваги на порушення норм раціонального землеробства. Необроблена водно-хімічна меліорація на Поліссі, Закарпатській низовині та в передгірських районах Карпат, розорювання водоохоронних територій та заплав річкових долин у Тернопільській, Чернівецькій та Івано-Франківській областях спричинили надмірне аграрне навантаження на ландшафтні комплекси. Сільськогосподарська освоєність у Передкарпатті та на Закарпатті перевищила раціонально обгрунтовану майже вдвічі, а розорювання схилівих земель призвело до розвитку масштабних ерозійних процесів та руйнування рослинного покриву на пасовищах і сіножатях.

Постановка мети та завдання дослідження. Із проведенням земельної реформи в Україні відбулися кардинальні зміни не тільки в організаційній структурі аграрного виробництва, але й у сільськогосподарському землекористуванні. Виробнича діяльність людини у сфері агровиробництва виступає основним перетворювачем природних ландшафтів трансформуючи останні в агроландшафти. Нині більше половини території країни використовується в якості сільськогосподарських угідь. Саме тому дослідження динаміки та територіальних особливостей сільськогосподарського землекористування є актуальним завданням географічних досліджень. Основною метою статті виступає дослідження аграрної освоєності земельного фонду області Західної України на зламі ХХ – ХХІ століть, а через обмеженість і вичерпність земельно-ресурсного потенціалу території болючим питанням сьогодення залишається проблеми землезабезпеченості в регіоні.

Попередній досвід. Різноманітні дослідження з даного питання у свій час проводили: М. Гродзинський, Г. Денисик, О. Заставецька, М. Пістун, В. Руденко, А. Третяк, С. Поп, Н. Коновалова, П. Козьмук, М. Книш, М. Заячук, Н. Веприк, М. Щурик, М.В. Питуляк, І. Чернявський, І. Ронця та ін.

Виклад основного матеріалу. У роки незалежності України та на різних етапах здійснення земельної реформи (1990–2006 рр.) певний інтерес становить дослідження динаміки сільськогосподарської освоєності регіону. На початок 2006

року в Західному регіоні України площа сільгоспугідь становила 5873,2 тис. га, або ж 54,3% до площі суходолу. За останні 15 років відбулося неістотне скорочення площ сільськогосподарських угідь, що призвело, як наслідок до зменшення частки сільськогосподарської освоєності в регіоні на 0,6%. На території регіону нині існують суттєві територіальні відміни в масштабах аграрної освоєності території. Найбільша частка сільгоспугідь у Тернопільській (77,2%), Чернівецькій (59,8%) та Львівській (59,3%) областях [3]. Пересічно регіональний показник сільськогосподарської освоєності притаманний території Волинської області (53,5%), а найменше його значення – лише 36,1% у Закарпатті. При загальному зменшенні частки сільгоспугідь у структурі землекористування в областях Західної України за період 1990–2006 рр. у Рівненській та Івано-Франківській областях відбулося його зростання на 0,1% (табл. 1).

Таблиця 1.

**Динаміка сільськогосподарської освоєності земельного фонду
областей Західної України**

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Загальна площа земель (суші) тис. га.	у тому числі сільгоспугідь			
		всього, тис. га.	% до загальної площі земель (суші)		
			на 01.01.2006	на 01.01.2005	на 01.11.1990
Волинська	1968,8	1054,1	53,5	53,6	54,2
Закарпатська	1256,8	454,3	36,1	36,3	37,9
Івано-Франківська	1368,5	633,5	46,3	46,3	46,2
Львівська	2140,4	1269,7	59,3	59,3	60,0
Рівненська	1962,5	936,1	47,7	47,7	46,6
Тернопільська	1362,9	1052,7	77,2	77,3	78,0
Чернівецька	791,0	472,8	59,8	59,8	60,5
Західний регіон	10850,9	5873,2	54,1	54,3	54,8
Україна	57937,9	41722,2	72,0	72,1	72,6
з них ріплі					
Волинська	1968,8	675,0	34,3	34,2	34,8
Закарпатська	1256,8	200,6	16,0	16,0	15,6
Івано-Франківська	1368,5	374,4	27,4	27,7	29,7
Львівська	2140,4	797,7	37,3	37,3	40,7
Рівненська	1962,5	647,4	33,0	33,0	33,9
Тернопільська	1362,9	846,7	62,1	62,1	66,0
Чернівецька	791,0	337,8	42,7	42,7	42,9
Західний регіон	10850,9	3879,6	37,5	37,5	37,7
Україна	57937,9	32451,9	56,0	56,1	58,0
частка ріплі в загальній площі сільськогосподарських угідь, %					
Волинська	1968,8		64,0	63,9	64,3
Закарпатська	1256,8		44,2	44,0	41,2
Івано-Франківська	1368,5		59,1	59,8	64,3
Львівська	2140,4		62,8	62,9	67,8
Рівненська	1962,5		69,2	69,1	72,7
Тернопільська	1362,9		80,4	80,4	84,7
Чернівецька	791,0		71,4	71,5	70,9
Західний регіон	10850,9		64,4	64,5	66,6
Україна	57937,9		77,8	77,8	79,9

Площі найбільш продуктивних орних земель в регіоні на початок 2006 року займали майже 3880 тис. га, або ж 37,5% до його території. Безпосередньо у складі сільськогосподарських угідь частка ріплі становить 64,5% (при пересічному по Україні 77,8%). Найвищі показники розораності території притаманні для Тернопільської (62,1%) та Чернівецької (42,7%) областей.

Стосовно частки ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь то максимальним цей показник є у Тернопільській області (80,4%), що на 2,6% перевищує пересічний по Україні.

Площі найбільш продуктивних орних земель в регіоні на початок 2006 року займали майже 3880 тис. га, або ж 37,5% до його території. Безпосередньо у складі сільськогосподарських угідь частка ріллі становить 64,5% (при пересічному по Україні 77,8%). Найвищі показники розораності території притаманні для Тернопільської (62,1%) та Чернівецької (42,7%) областей. Стосовно частки ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь то максимальним цей показник є у Тернопільській області (80,4%), що на 2,6% перевищує пересічний по Україні. За останні 15 років в регіоні відбулося скорочення частки орних земель майже на 2% - із 66,6% до 64,4%. Найбільш суттєве скорочення орних земель у структурі сільськогосподарських угідь відбулося в Івано-Франківській (-5,2%), Львівській (на -5%) та Тернопільській (-4,3%) областях. Одним із пояснень цього процесу є оптимізація структури землекористування, що ставить за мету зменшення інтенсивного аграрного навантаження на довкілля. Разом із тим, не дивлячись на сформоване співвідношення “сільськогосподарські угіддя” – “рілля”, за період 1990–2006 рр., частка останньої зменшилась несуттєво у Волинській та Чернівецькій областях і залишається на рівні 64% та 71% відповідно. Неординарна ситуація склалася на сьогодні в Закарпатті де за останні роки частка ріллі в структурі сільгоспугідь зросла на 3% із 41,2% у 1990 році до 44,2% у 2006 році. Це досить негативний процес, так як він відбувається не за рахунок залучення до сільськогосподарського обігу нових площ земель, а за рахунок переведення до цієї категорії земель які були умовно стабілізуючими в агроландшафтних комплексах, а саме природних сіножатей і пасовищ.

Західноукраїнський регіон виокремлюється з поміж інших в державі значною часткою природних кормових угідь (сіножатей та пасовищ) в структурі сільськогосподарського землекористування. Загальна частка кормових угідь в усіх власників землі та землекористувачів на початок 2006 року становила – 22,7% від площ зайнятих даним видом угідь в Україні. Станом на 01.01.2006 року природні сіножаті та пасовища займали в регіоні 1802,9 тис. га. Найбільші їх ареали знаходяться на території Львівської (448,3 тис. га), Волинської (367,7 тис. га), Рівненської (263,4 тис. га) та Закарпатської (226,6 тис. га) областей, а найменші площі були у Тернопільській та Чернівецькій областях 174,8 та 109,1 тис. га відповідно.

Простежуючи динаміку зміни площ зайнятих природними кормовими угіддями за останні 5 років можна стверджувати про те, що відбулося загальне збільшення площ під природними сіножатями та пасовищами майже на 21,8 тис. га. Зростання відбулося насамперед за рахунок Львівської області, де їх площа в порівнянні із 2000 роком зросла на 20,5 тис. га. Незначний приріст даної категорії угідь спостерігається у Тернопільській (+5,4 тис. га), Рівненській (+3,9 тис. га), Івано-Франківській (+1,6 тис. га) та Чернівецькій (+0,6 тис. га) областях. Натомість у Волинській та Закарпатській областях відбувається зворотній процес – зменшення площ природних кормових угідь відповідно на 2,3 та 7,9 тис. га [3].

При загальній тенденції до збільшення площ під даним видом угідь, яка відбулася за рахунок включення до них земель запасу та земель не наданих у власність та постійне користування, спостерігається тенденція до їх скорочення.

Важливою категорією земель, є також ділянки відведені громадянам для сінокошіння та випасання худоби. Загальна площа таких земель в Західно-українському регіоні становить близько 525 тис. га, або ж 36,2% до їх площі в Україні. Частина даних земель використовується також в якості продуктивних угідь (ріллі), загальна площа яких становить 18 тис. га. Серед областей найбільші ареали цих земель знаходяться у Львівській (132,5 тис. га), Закарпатській (99,8 тис. га) та Тернопільській (74,0 тис. га) областях.

За п'ятирічний період, у зв'язку з процесами розпаювання та розподілу земель відбулося скорочення площ земель для сінокошіння та випасання худоби майже на 52 тис. га. Скорочення площ спостерігається в чотирьох областях (Львівській, Закарпатській, Рівненській та Івано-Франківській) і становило 74,4 тис. га. Натомість у Волинській, Тернопільській та Чернівецькій областях за відповідний період площі земель для сінокошіння та випасання худоби збільшилися на 16,6; 1,7 та 4,7 тис. га відповідно.

Із розпадом крупнотоварних колективізованих господарств та проведенням земельної реформи фактично усі землі були розпайовані. Початковий ентузіазм мешканців села, щодо обробітку значних земельних наділів у декілька гектарів поступово почав змінюватись в сторону раціональної поміркованості. Відсутність засобів виробництва, низькі ціни на сільськогосподарську продукцію та масові трудові міграції із сільської місцевості за кордон сприяли поширенню такого явища, як перетворення продуктивних угідь у перелоги. Сам процес утворення перелогів відноситься до примітивної системи землеробства, при якій після збирання декількох врожаїв земля залишається без обробітку [4].

Згідно офіційних даних Держкомзему України площа перелогів в державі становить 419,3 тис. га, у тому числі в областях Західної України 60,1 тис. га (14,3% до загалу). Найбільші площі перелогів у Івано-Франківській (29,6 тис. га), Тернопільській, (16,2 тис. га), та Рівненській (13,5 тис. га) областях. Причому за останні 5 років, їх площа збільшилась удвічі і цей процес продовжує інтенсивно розвиватись [3].

Власні дослідження засвідчують про прихованість дійсної ситуації. За нашими оцінками площі земель, які фактично можна віднести до категорії перелогів в десятки разів більші за офіційно статистичні. Щонайменше сьогодні не обробляється 25–30% раніше продуктивних земель, а в окремих регіонах майже половина угідь.

Обмеженість і вичерпність територіальних ресурсів земельного фонду та скорочення площ сільськогосподарських угідь, насамперед, через розширення житлового будівництва, будівництва шляхів сполучення та об'єктів інфраструктури залишає досить актуальним питанням сьогодення проблему землезабезпечення населенням. За останні майже півстоліття (1960–2005 рр.) пересічна землезабезпеченість одного мешканця сільськогосподарськими угіддями в Україні зменшилась із 1,01 га у 1960 році до 0,79 га у 1992 році. Починаючи із 1993 року показники землезабезпеченості зростають і у 2005 році досягли позначки 0,89 га. Саме зростання пояснюється не збільшенням площ продуктивних земель (площі яких за відповідний період скоротилися по Україні за вказаний період більш як на 600 тис. га), а зменшенням чисельності населення. Найвища чисельність населення в Україні спостерігалась у 1992 році і становила 52,3 млн. осіб, а за останні п'ятнадцять років вона скоротилась до 46,5 млн. осіб. Принагідно зазначимо, що демографічна ситуація у Західноукраїнському регіоні

вирізняється з поміж інших показниками природного приросту, які майже у 2,5 – 3 рази вищі за пересічно державні [2].

Забезпеченість сільськогосподарськими угіддями в областях Західної України має значні територіальні відміни. Найближчим до пересічноукраїнських є показники землезабезпеченості у Рівненській області – де на одного мешканця припадає 0,81 га. У Волинській та Тернопільській областях цей показник вищий і становить відповідно 1,02 та 0,95 га / чел. В областях Карпатського регіону землезабезпеченість була і залишається однією із найнижчих в Україні. Це пояснюється, насамперед, значною густотою населення, складністю орографічних умов та значною часткою заліснених і малопродуктивних земель. Так пересічна землезабезпеченість у Чернівецькій області становить 0,52 га, Львівській 0,5 га, Івано-Франківській 0,46 га а Закарпатській лише 0,37 га (зазначені області посідають відповідно п'яте, четверте, третє та перше місця у нижній частині рейтингової таблиці цього явища в державі). При відносно низьких показниках загальної забезпеченості сільськогосподарськими угіддями показник забезпечення населення орними землями є одним із найнижчих в Україні, і за нормативами Всесвітньої Продовольчої Ради та Продовольчої сільськогосподарської організації ООН (ФАО), оцінюється як недостатній, або ж знаходяться на рівні нижньої межі (табл. 2).

Таблиця 2.

Землезабезпеченість населення в Західноукраїнському регіоні

Назва адміністративно-територіальних одиниць	Чисельність населення (тис. чол.)		Площа угідь (тис. га)		Забезпеченість (га)			
	всього	у т.ч. сільське населення	всього	у т.ч. ріллі	с/г угіддями		ріллею	
					1-го жителя	1-го селянина	1-го жителя	1-го селянина
1990 р.								
Волинська	1062	541,6	1050,1	683,0	0,989	1,949	0,643	1,261
Закарпатська	1252	738,7	414,7	188,3	0,331	0,561	0,150	0,255
Ів.-Франківська	1424	828,9	497,9	400,1	0,350	0,601	0,280	0,484
Львівська	2748	1126,7	1262,1	864,6	0,459	1,120	0,314	0,767
Рівненська	1170	643,5	896,8	660,4	0,766	1,394	0,564	1,026
Тернопільська	1169	689,7	1054,8	895,1	0,902	1,529	0,766	1,298
Чернівецька	938	544,0	472,8	337,4	0,504	0,869	0,359	0,507
Західна Україна	9763	5069,1	5649,2	4028,9	0,614	1,114	0,439	0,800
2005								
Волинська	1040,4	513,2	873,7	609,7	0,840	1,702	0,586	1,188
Закарпатська	1245,5	783,7	413,8	196,9	0,332	0,528	0,158	0,251
Ів.-Франківська	1388,9	797,6	498,9	361,2	0,359	0,626	0,260	0,453
Львівська	2577,1	1027,6	1054,3	729,4	0,409	1,026	0,283	0,710
Рівненська	1156,5	610	872,1	626,6	0,754	1,430	0,542	1,027
Тернопільська	1112,1	635,2	970,1	814,8	0,872	1,527	0,733	1,283
Чернівецька	908,2	535,2	454,0	331,3	0,500	0,848	0,365	0,619
Західна Україна	9428,7	4902,5	5136,9	3669,9	0,581	1,098	0,418	0,789

Ситуація, що склалась на сьогодні із землезабезпеченістю має давні історичні аспекти, значний вплив на формування яких мав специфічний сільський уклад життя населення, що панував у Західній частині України. Найбільш вдало ситуацію охарактеризував А. Лукович, який писав: “Тінь цієї біди (малоземелля) тягнеться над всім економічним життям горян. А це тому, що ядром населення є дрібні землероби, більшість з яких має 2–6 кат. угрів землі (1,2-3,6 га). Селянин який має 10 кат. угрів землі вважається вже багатим газдою. Крім того ці маєності підпорядковані прокляттю по традиціям краю – поділу на частини після

смерті батьків, які припадають всім дітям (пересічний розмір сім'ї 8-10 осіб), а це означає, що ці невеликі цілісності подрібнюються на незначні парцели, які не можуть прогодувати ні їх власників, ні їх сімей” [1].

Аналіз динаміки сільськогосподарської освоєності земельного фонду областей Західної України дає підстави стверджувати, що в останні роки відбувається також повільне скорочення площ сільськогосподарських угідь у структурі землекористування, а зниження частки орних земель, що відбувається з різною інтенсивністю в окремих частинах регіону повинно сприяти оптимізації землекористування. На перспективу цей процес має відбуватися інтенсивніше з тим, щоб довести частку ріллі до науково обґрунтованих норм, а саме у Передгірських регіонах до 50 %, в рівнинних частинах Лісостепу до 60–65% та на Поліссі до 55 % [6].

Не зважалося на досить низькі показники землі забезпеченості в більшій частині західного регіону України, високий земельно ресурсний потенціал території створює реальну можливість виходу із кризового стану провідної галузі економіки – аграрного виробництва. Підвищення продуктивності сільськогосподарської праці повинно відбуватися шляхом інтенсифікації землеробства, оптимізації землекористування та землеволодіння. Досвід зарубіжних країн, з подібними природно – кліматичні умовами та ґрунтами (Австрія, Угорщина, Польща) переконує, що врожайність основних сільськогосподарських культур при відповідній агротехніці вирощування може бути у 2-3 рази вищою ніж в Україні.

Для кожної складної територіальної системи, до якої належить і сільськогосподарське виробництво, притаманні властивості адаптивності та інерційності. Особливість постсоціалістичних земельних відносин (адаптивність) полягає в трансформації їх у напрямі приватизації землі, розвитку багатокладної економіки на основі зміни структури власності земельного фонду – від виключно державної до власності фізичних і юридичних осіб. Інерційність у даному випадку проявляється у “так званих перевагах колективної організації праці” яка була зумовлена монополією державної власності на землю, майно та вироблену продукцію, а також неможливістю швидкої перебудови одержавлених соціально-економічних відносин на селі.

1. Мункачі О. Попадушув П. Наш Хуст, Слово. – Хуст, 2004. – 106 с. 2 Статистичний довідник України за 2005 рік / За ред.. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2006. – 576 с.
3. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України. – К.:– 2006. – 239 с. 4. Сухий П.О. Основні напрямки землекористування в різнокладних типах господарств Чернівецької області // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер.: Географія. – Вип. 5. – Вінниця, 2003. – С. 151-155.
5. Сухий П.О. Історико-географічні особливості розвитку рослинництва в Карпато- Подільському районі України на зламі ХХ-ХХІ століть // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2005. – Вип. 12. – С. 55-66.
6. Щурик М.В. Трансформація земель сільського господарства Карпатського макрорегіону: Монографія. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – 352 с.

Basic aspects of the dynamics of agricultural land tenure in the West Ukrainian regions are revealed in the paper. Regional differences of agricultural land per capita with arable land have been also under investigation.